

УДК 81`44

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-27>

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СИСТЕМОУТВОРЮВАЛЬНОГО ЧИННИКА В ЛІНГВІСТИЦІ

THE PROBLEM OF DETERMINING A SYSTEM-FORMING FACTOR IN LINGUISTICS

Орехов К.Ю.,

orcid.org/0000-0001-5321-1205

аспірант кафедри української мови та журналістики

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Стаття присвячена проблемі визначення системоутворювального чинника мовних підсистем і мовної системи загалом. Це питання недостатньо досліджене в сучасній лінгвістиці. Наукова розвідка спрямована на визначення елементів кожного рівня мови, їх взаємозв'язків й ієрархічної та синергетичної зумовленості. Об'єктом дослідження є система мови, що складається з підсистем. Предметом дослідження є системоутворювальний чинник на кожному рівні мови. Основний метод, що застосовано, – метод системного аналізу. Метою статті є пошук і визначення системоутворювального чинника системи мови загалом, а також відносно кожної підсистеми. Особлива увага приділяється застосуванню інтердисциплінарних підходів, що використовуються в дослідженні цього питання. Автор висвітлює зв'язок лінгвістики із суміжними галузями, такими як системний аналіз, типологія, філософія мови та когнітивна лінгвістика, з метою отримання більш глибокого розуміння суті системоутворювального чинника. У статті виокремлено вісім ієрархічно зумовлених підсистем мови. Вперше застосовано функціональний підхід до визначення системоутворювальних чинників фонетико-фонологічної, морфемної, словотвірної, лексико-семантичної, парадигматичної, морфологічної, синтаксичної та концептуальної підсистем мовної системи. Стаття не лише започатковує дослідження з приводу важливості питань, пов'язаних з системоутворювальним чинником, а й стимулює дискусії про докладніші аспекти цієї теми. Перспективою запропонованого дослідження є пошук універсальних характеристик на кожному рівні мови з подальшим застосуванням цих напрацювань при розробці методик опанування іноземних мов. Стаття буде цікава науковцям-філологам, студентам мовознавчих вишів, фахівцям з системного аналізу.

Ключові слова: система, підсистема, надсистема, системоутворювальний чинник.

The article is devoted to the problem of determining the system-forming factor of language subsystems and the language system as a whole. This issue has not been sufficiently investigated in modern linguistics. Scientific research aims to determine the elements of each language level, their interrelationships, and hierarchical and synergistic conditioning. The object of the research is the language system consisting of subsystems. The subject of the research is the system-forming factor at each language level. The main method used is the system analysis method. The purpose of the article is to find and determine the system-forming factor of the language system as a whole, as well as in relation to each subsystem. Special attention is paid to the application of interdisciplinary approaches used in the study of this issue. The author highlights the relationship between linguistics and related fields, such as system analysis, typology, philosophy of language, and cognitive linguistics, in order to gain a deeper understanding of the essence of the system-forming factor. The article singles out eight hierarchically determined language subsystems. For the first time, a functional approach was applied to define system-forming factors of the phonetic-phonological, morphemic, word-forming, lexical-semantic, paradigmatic, morphological, syntactic, and conceptual subsystems of the language system. The article not only initiates research on the importance of issues related to the system-forming factor but also stimulates discussions on more detailed aspects of this topic. The perspective of the proposed study is to find universal characteristics at each level of the language with further application of these findings in the development of foreign language learning methods. The article will interest philological scientists, students of linguistic universities, and specialists in system analysis.

Key words: system, subsystem, supersystem, system-forming factor.

Постановка проблеми. Системність будь-якої мови не викликає сумнівів у вчених-лінгвістів. Можливість виокремити елементи на кожному рівні мови й окреслити систему загалом спричинила появу значної кількості мовознавчих досліджень із погляду системного аналізу. Системоутворювальний чинник – це стрижневе поняття теорії систем. Це питома ознака, що об'єднує елементи в систему. На думку А. Зельницького, «обов'язковим положенням для всіх видів і напрямів системного підходу є пошук та формулювання системоутворювального фактора» [1, с. 140]. Ю.П. Сурмін зазначає, що «проблема пошуку системоутворювальних чинників є однією з головних проблем науки, позаяк, знайшовши чинник, ми знаходимо систему» [2, с. 67]. Видається проблемним визначення вказаного фактора на кожному рівні мови, адже без нього жодна сукупність елементів не може вважатися системою. Його визначення потребує додаткових досліджень. Зокрема, це питання не розв'язане в колективній праці «Мова як система» [3].

Виклад основного матеріалу дослідження. Починаючи з 19 ст., проблему системності мови вивчали такі науковці: В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер, І.О. Бодуен де Куртене, О.О. Потебня, П.Ф. Фортунатов, Ф. де Соссюр та ін. Дослідники розглядали мову як систему, що складається із часткових лінгвістичних підсистем, або рівнів. По-справжньому прогресивним був погляд О.О. Потебні на те, що мова має надійну систему і дослідження слід починати зі встановлення різноманітних системних зв'язків. Системність мови О.О. Потебня пояснював таким чином: «Не все одно, чи уявляється нам мова зібранням безладних і довільних значків, з [яких] кожний необхідно зачувати поодиночі і кожний обтяжує пам'ять, заважаючи іншого роду розумовій діяльності, або ж зв'язною системою, у якій знання дечого дає ключ до розуміння незрівнянно більшого» [4]. Система мови, за визначенням О.О. Селіванової, – це абстрагована від реальної мовленнєвої діяльності ієрархічна організація мовної компетенції, що складається з інваріантних одиниць, структурована на підставі синтагматичних, парадигматичних й епідигматичних зв'язків на всіх мовних рівнях і служить для реалізації номінативної, комунікативної, пізнавальної, фактичної, конативної, волюнтативної, акумулятивної, трансляторної, емотивної й інших функцій [5]. Вчені розглядають системність мови на різних рівнях, починаючи з фонетичного (фонологічного) і закінчуючи синтаксичним і навіть концептуальним рівнями.

Мета статті – пошук і визначення системоутворювального чинника на кожному рівні мовної системи. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: виокремлення рівнів мови з урахуванням принципу спадкоємності, формулювання системоутворювального принципу на засадах функціонального підходу.

З погляду системного аналізу необхідно виділяти три основних фундаментальних поняття: системну зумовленість принаймні на трьох рівнях (надсистема – система – підсистеми), елементи кожного рівня системи, взаємозв'язки між елементами та системоутворювальний чинник. Системна зумовленість, на думку С.М. Бережної, може бути представлена як ієрархічний взаємозв'язок на трьох рівнях: підсистеми – система – надсистема [6]. Наприклад, надсистема – речення, система – словосполучення, підсистеми – лексичні одиниці.

Елементи системи – це простіші за рівнем організації утворення, об'єднані між собою певними взаємозв'язками. З погляду системного аналізу розрізняють ієрархічні (вертикальні) і синергетичні (горизонтальні) взаємозв'язки. Наявність елементів системи і взаємозв'язків між ними є необхідною, але недостатньою умовою. Системоутворювальний фактор є головним чинником об'єднання елементів у цілісну систему. На думку В.І. Романчикова, це основний елемент, що *визначає* об'єднання компонентів у систему [7, с. 159].

Мовну систему з погляду діахронічного підходу можна представити в такому вигляді: надсистема – правова; система – певна мова, яка є об'єктом дослідження; підсистеми – це окремі рівні певної мови. Сучасні дослідники виділяють такі основні підсистеми мовної системи: фонетико-фонологічну, морфемну, словотвірну, лексико-семантичну, парадигматичну (морфологія парадигматика), морфологічну та синтаксичну. Основні підсистеми не існують в

ізолюваному вигляді, а органічно взаємодіють. Як наслідок, на їхніх межах виникають переходові рівні, а саме морфологічний, фразеологічний, стилістичний. Системоутворювальним фактором усієї мовної системи з її підсистемами з функціонального погляду є сенс (зміст комунікативного процесу). Кожна підсистема мови складається з елементів меншого порядку. Підсистеми мови вступають в ієрархічні взаємозв'язки, при цьому їхні елементи взаємодіють один з одним на своєму рівні. Кожен вищий за ієрархією рівень вбирає в себе попередній, слугуючи при цьому основою для наступного. Одночасно кожний наступний рівень зумовлює попередній і слугує для нього джерелом системоутворювального чинника.

Фонема – це найменший неподільний елемент фонологічної системи, що є будівельним матеріалом для утворення морфем, тобто елементів наступного рівня. На цьому базується конститутивна функція фонем. Також вони виконують дистинктивну функцію, яка має два аспекти – перцептивний (розпізнавальний) і сигніфікативний (смыслорозрізнавальний) [8]. Для визначення системоутворювального чинника важливим є поняття диференційних ознак фонем. Науковці розрізняють артикуляційні і акустичні властивості цих елементів. Наприклад, довгота голосного є диференційною ознакою для чеської, словацької, англійської мов [8]. Саме ці первинні функції фонем визначають її призначення і зумовлюють мету існування в мові. Це зумовлює системоутворювальний фактор як диференційну ознаку звучання. Потрібно відзначити, що деякі фонемні функціонують як однофонемні слова (і, а, в/у, б), тобто набувають смыслорозрізнавальних властивостей наступної підсистеми [8].

Фонемний рівень є підґрунтям для формування морфем, зокрема префіксів, коренів, суфіксів, інтерфіксів, постфіксів, закінчень тощо. Морфемні порівняно з фонемами набувають змісту. Основні функції морфем – словотвірна та формотвірна, тому системоутворювальним чинником є мінімальне семантичне та/або граматичне значення (іноді тільки граматичне). Для морфеміки важливим є значення (зміст) кожної морфемі (лексичне та/або граматичне), а також їхня функціональність.

На думку О.Д. Кулик, словотворення, з одного боку, входить в систему мови, а з іншого, – саме становить систему [9]. До її складу входять найпростіші елементи (морфемні, композиційні морфемні, похідні слова) та більш складні компоненти (словотвірні пари, словотвірні типи, словотвірні категорії, словотвірні ланцюжки, словотвірні синтагми, словотвірні гнізда, словотвірні парадигми) [5]. У запропонованій типології мовних рівнів доцільно як елемент словотворчої системи розглядати словотворчий засіб. У такому випадку системоутворювальним чинником є факт появи нової семантики.

Лексико-семантична підсистема, на думку С.Л. Ковтюх, – це «одна з найскладніших мовних систем, що зумовлено багатовимірністю її структури, неоднорідністю її одиниць, різноманітністю відображених у них відношень і відкритістю для постійного поповнення новими одиницями (словами та значеннями). Ця система є синтезом основних смислових елементів та їхніх зв'язків і може бути названою синтезувальним, інтегральним рівнем» [10, с. 46]. Лексико-семантична підсистема охоплює напрацювання попередніх рівнів і продукує інтегровані смисли фонем і морфем, синтезує семантику лексем. Основним елементом цієї підсистеми є лексико-семантичний варіант, або семема в широкому розумінні. Відповідно системоутворювальним чинником є лексичне значення сукупності усіх граматичних форм елементарної лексичної одиниці.

«Парадигматична підсистема – це система відношень, переважно протиставлень, між одиницями одного порядку, рівня, класу, які утворюють мовні парадигми – набір однорідних мовних одиниць, що диференціюються одна від одної за певною ознакою» [11, с. 158]. Розділ мовознавства, що вивчає словозміну та формотворення, називається морфологічною парадигматикою. В українській лінгвістичній науці теоретичні аспекти вищезгаданої галузі розробляли Л.А. Булаховський, С.П. Бевзенко, В.М. Русанівський, І.Г. Матвіяс, М.Я. Плющ, Н.Ф. Клименко, О.О. Тараненко, К.Г. Городенська, С.Л. Ковтюх та інші. Елементарною одиницею цієї

підсистеми є словоформа, а предметом вивчення – словозмінна та/або формотвірна парадигма. Важливим поняттям цієї галузі мовознавства є елементарний парадигматичний клас, який С.Л. Ковтюх визначає як найменшу сукупність певної кількості еквівалентних морфологічних парадигм, які ґрунтуються на системі релевантних чинників. Припускаємо, що системоутворювальним чинником цієї підсистеми є семантико-морфолого-реляційне значення.

Лексема – продукт лексико-семантичної підсистеми – є абстрактною одиницею морфологічного аналізу й виявляє власний функціонал як частина мови. Згідно з визначенням М.П. Кочергана, морфологійний рівень мови (морфологійна підсистема) – це система механізмів мови, яка забезпечує побудову словоформ та їх розуміння [12]. Отже, лексема набуває додаткового, важливішого призначення з погляду граматики, тому що на морфологійному рівні важливо визначити її категорійне значення та синтаксичну функцію. Видається доцільним кваліфікувати семантико-морфолого-синтаксичне значення як системоутворювальний чинник зазначеної підсистеми мови. Деякі частини мови прагнуть долучитися до вищого рівня, до наступної підсистеми і набувають властивостей синтаксем. Наприклад, дієслова, іменники, займенники тощо можуть вживатися в ролі синтаксем.

Синтаксична підсистема визначає те, як слова та словосполучення організовані у речення та текст. На цьому мовному рівні набувають важливості правила для структурування речень та визначення синтаксичних зв'язків між лексичними одиницями. Саме на цьому рівні думка стає матеріально вираженою завдяки морфологійно зумовленій послідовності слів, відповідно виникає акт повноцінного мовлення. Синтаксема як найменший елемент цієї підсистеми реалізує своє призначення через мовлення. Як наслідок, здійснюється комунікаційний процес. Отже, саме зміст мовлення (тексту) може вважатися системоутворювальним фактором синтаксичної підсистеми.

Позаяк продуктом синтаксичної підсистеми є речення як формальний виразник комунікативного процесу, сукупність речень являє текст, а з погляду функціонального підходу – граматичну, ієрархічно зумовлену підсистему. Видається доцільним акцентувати увагу на синтаксичному рівні мови, адже текст не є автономною підсистемою. З погляду запропонованого системного підходу текстова підсистема входить до складу синтаксичної та одночасно виконує функції підґрунтя щодо концептуальної підсистеми.

У зв'язку з тим, що мова і мовлення неподільно пов'язані з мисленням, доцільно припустити існування ще одного, вищого за синтаксичний рівня мови, який виводить у світ ідей, «ейдос» (за Платоном) і може бути названий концептуальним (ідейним). Гіпотезу про існування цього рівня мови вперше висунув Р. Джекендофф у 1984 р. [13]. Останні здобутки нейролінгвістики та психолінгвістики підтверджують існування концептуальної, синтезувальної підсистеми мови, що формується під впливом акту мислення як системоутворювального чинника. Для зручності вищенаведений матеріал зведено до таблиці 1.

Таблиця 1

Ієрархія мовних підсистем

Мовна підсистема (рівень мови)	Елемент	Системоутворювальний чинник
1	2	3
Фонетико-фонологічна	Фонема (звук)	Диференційна ознака звучання
Морфемна	Морфема (мінімальна значуща одиниця)	Семантичне або граматичне значення чи тільки граматичне (мінімальне значення або семантичне чи граматичне)
Словотвірна	Словотворчий засіб	Зміна семантики (поява нової семантики)
Лексико-семантична	Лексична одиниця (лексико-семантичний варіант)	Лексичне значення
Парадигматична (словозмінна)	Словоформа	Семантико-морфолого-реляційне значення

Продовження таблиці 1

1	2	3
Морфологічна	Лексема	Семантико-морфолого-синтаксичне значення
Синтаксична (текстовий рівень)	Синтаксема (речення або текст)	Зміст мовлення (тексту)
Концептуальна	Концепт	Акт мислення

Висновки. У публікації проаналізовано систему мови, зокрема з погляду виокремлення її підсистем. Крім традиційних лінгвістичних рівнів, виділено концептуальний рівень з огляду на загальний функціональний підхід. Упродовж тривалого часу вчені-лінгвісти уникали прямої відповіді на питання про визначення основного чинника, що зумовлює об'єднання елементів в цілісну систему (підсистему). Застосовано функціональний підхід до визначення системоутворювального чинника. Наукова новизна полягає в тому, що у межах кожної з підсистем запропоновано системоутворювальні чинники, визначено системні взаємозв'язки між ними.

Перспектива пропонованого дослідження полягає у визначенні універсальних закономірностей у рамках кожної означеної підсистеми мови та формуванні на їх основі інноваційних підходів до вивчення іноземних мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зельницький А. Системоутворюючі фактори педагогічної системи закладів вищої військової освіти. *Військова освіта*. 2020. № 1 (41). С. 136–146.
2. Сурмін Ю.П. Теорія систем і системний аналіз. Київ : МАУП, 2003. 368 с.
3. Мова як система : навчальний посібник / В.А. Глущенко, Ю.В. Ледняк, В.М. Овчаренко, І.М. Рябініна, К.А. Тищенко. Слов'янськ : Вид-во Б.І. Моторіна, 2018. 180 с.
4. Потєбня О. Думка й мова (фрагменти). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької*. Львів, 1996. 633 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
6. Бережна С.М. Системний аналіз в лексикології в аспекті навчання іноземців. *Мова*. 2022. № 37. С. 21–26.
7. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 254 с.
8. Ковтюх С.Л. Сучасна українська літературна мова (Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія) : навчально-методичний посібник. Кіровоград, 2014. 288 с.
9. Кулик О.Д. Словотвірна система української мови: лінгвістичний і методичний аспекти. *Молодий вчений*. 2017. № 1 (41). С. 448–452.
10. Ковтюх С.Л. Сучасна українська літературна мова (Вступ. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія) : навчально-методичний посібник. Кіровоград, 2011. 232 с.
11. Гайденко Ю. Структурний компонент лексичного значення слова та його зв'язок із прагматичним. *Південний архів. Серія «Філологічні науки»*. 2017. Випуск LXVIII. С. 158–162.
12. Кочерган М.П. Загальне мовознавство : підручник. 3-тє видання. Київ : Видавничий центр «Академія», 2010. 463 с.
13. Jackendoff R. *Semantics and Cognition*. Cambridge M.A. : The MIT Press, 1984.